

Jan Pokorný

Lingvistická antropologie

jazyk, mysl a kultura

Upozornění pro čtenáře a uživatele této knihy

Všechna práva vyhrazena. Žádná část této tištěné či elektronické knihy nesmí být reprodukována a šířena v papírové, elektronické či jiné podobě bez předchozího písemného souhlasu nakladatele. Neoprávněné užití této knihy bude **trestně stíháno**.

Používání elektronické verze knihy je umožněno jen osobě, která ji legálně nabyla a jen pro její osobní a vnitřní potřeby v rozsahu stanoveném autorským zákonem. Elektronická kniha je datový soubor, který lze užívat pouze v takové formě, v jaké jej lze stáhnout s portálu. Jakékoliv neoprávněné užití elektronické knihy nebo její části, spočívající např. v kopírování, úpravách, prodeji, pronajímání, půjčování, sdělování veřejnosti nebo jakémkoliv druhu obchodování nebo neobchodního šíření je zakázáno! Zejména je zakázána jakákoliv konverze datového souboru nebo extrakce části nebo celého textu, umístování textu na servery, ze kterých je možno tento soubor dále stahovat, přitom není rozhodující, kdo takovéto sdílení umožnil. Je zakázáno sdělování údajů o uživatelském účtu jiným osobám, zasahování do technických prostředků, které chrání elektronickou knihu, případně omezují rozsah jejího užití. Uživatel také není oprávněn jakkoliv testovat, zkoušet či obcházet technické zabezpečení elektronické knihy.

Copyright © Grada Publishing, a.s.

Lingvistická antropologie

jazyk, mysl a kultura

PhDr. Jan Pokorný

Autorem kapitoly „Etnografické metody“ je Mgr. Juraj Hanuliak

Vydala Grada Publishing, a.s.
U Průhonu 22, Praha 7
jako svou 3789. publikaci

Odpovědná redaktorka PhDr. Zuzana Vrbová
Sazba Vojtěch Kočí
Grafická úprava obálky Vojtěch Kočí

Počet stran 352
První vydání, Praha 2010

© Grada Publishing, a.s., 2010
Ilustrace na obálce © Eva Kaněrová

Vytiskly Tiskárny Havlíčkův Brod, a.s.
Husova ulice 1881, Havlíčkův Brod

ISBN 978-80-247-2843-8 (tištěná verze)
ISBN 978-80-247-6987-5 (elektronická verze ve formátu PDF)
© Grada Publishing, a.s. 2011

Obsah

Úvod	7
1. Lingvistika: vývoj a metody	11
1.1 Historie	11
1.2 Etnografické metody	48
2. Stavba jazyka	53
2.1 Základní znaky jazyka	53
2.2 Fonetika a fonologie	56
2.3 Morfologie	75
2.4 Syntax	81
3. Vývoj jazyka	93
3.1 Komunikace u zvířat	93
3.3 Jazyk, mozek a geny	103
3.4 Univerzální gramatika	105
3.5 Jazyková socializace	108
3.6 Jazyk a rasa	111
3.7 Jazyková změna	113
3.8 Jazykový kontakt	123
3.9 Umělé jazyky	153
4. Genealogická klasifikace jazyků	159
4.1 Afrika	160
4.2 Eurasie	165

4.3 Papuánské jazyky	180
4.4 Australské jazyky	182
4.5 Amerika	183
5. Jazyk a obraz světa	203
5.1 Jazykový relativismus	203
5.2 Konceptualizace, kategorizace, význam	220
5.3 Jmenná klasifikace	227
5.4 Kategorie barev	234
5.5 Kvantita	242
5.6 Prostor	249
5.7 Příbuzenství	273
6. Řeč a kultura	285
6.7 Pragmatika	285
6.8 Etnografie komunikace	302
Seznam literatury	323
Rejstřík	341

Úvod

Tato kniha se věnuje lingvistické antropologii jako studiu vztahů mezi jazykem a kulturou. Lingvistická antropologie je už svým názvem obor interdisciplinární, na pomezí lingvistiky a společenskovedních oborů studujících lidskou kulturu. Kulturní dimenzi v ní zastupuje obor, který sám mívá různá označení, například **kulturní antropologie** (především v USA), **sociální antropologie** (Velká Británie), **etnologie** (například Francie) nebo **etnografie** (státy bývalého východního bloku). Interdisciplinární obor, který čerpá z lingvistiky a společenských oborů, se pak označuje jako antropologická lingvistika, antropolingvistika, lingvistická antropologie nebo etnolingvistika. **Etnolingvistika** v současnosti odkazuje spíše na pojmy lingvistika a etnicita, tj. zajímá se o fungování jazyka v kontextu etnické diversity a etnického vědomí, vztahu mezi majoritními a minoritními jazyky aj. Jméno **antropologické lingvistiky** je tautologické (neexistuje lingvistika jiného živočišného druhu) a vztahuje se primárně ke studiu jazykové struktury, která má v současnosti jenom vedlejší význam. V této knize proto preferujeme označení **lingvistická antropologie**.

Všechny tyto obory vychází z tradice, která se formovala studiem skupin s „nižší“ kulturou, evropských etnických menšin a lidových kultur nebo tzv. méně komplexních (neliterárních, nestátních) společností. Tyto směry měly společný zájem o výzkum kulturní diversity, ať už jim šlo o potvrzení univerzalistických nebo relativistických náhledů, a ten se stal jejich základem vysvětlování člověka jako takového. Lidé se liší, protože mají rozdílný způsob života, kulturu, společenskou organizaci, spojuje je naopak jejich biologická podstata.

Otázkou lingvistické antropologie je role jazyka v této diverzitě. Primárním úkolem lingvistiky v této oblasti bylo popsat jazyky společností, kterými se kulturní antropologie zabývala, a provést jejich typologické srovnání. Hlubší otázku představovalo hledání souvislosti mezi jazykem a kulturou. Nejdále v tomto směru zašla

hypotéza (či princip) **jazykové relativity**, postulát vztahu mezi jazykem, kulturou a myšlením. Jejím základem je srovnávání struktury různých jazyků, předchůdce ovšem nalezneme i v obecných představách o závislosti poznání na našem jazyce. Za její otce můžeme považovat W. von Humboldta, J. G. Herdera a další evropské filozofy. Její nejznámější podoba existuje pod označením **hypotéza Sapira a Whorfa**. Její ohlasy je možné přes všechny její transformace v lingvistické antropologii nalézt dodnes.

Druhý směr, který formoval současnou lingvistickou antropologii, je tzv. **etnografie komunikace**. Tento pojem vytvořený D. Hymesem označuje studium tzv. druhé jazykové relativity, závislosti mezi kulturou a **způsobem používání jazyka**, jeho funkcí, statutem a tzv. „jazykovou ideologií“. Tento směr ovlivnil lingvistickou antropologii nejvíce a přispěl k jejímu sblížení se sociolingvistikou.

Lingvistická antropologie a sociolingvistika se vzájemně vždy ovlivňovaly, a tak je někdy těžké mezi nimi najít jednoznačnou hranici. To, co odlišuje lingvistickou antropologii od sociolingvistiky, je především snaha komparovat různé společnosti a kultury a zájem odhalit kulturní význam sociolingvistických fenoménů. Lingvistická antropologie proto také zpravidla používá jiné metody (spíše kvalitativní než kvantitativní) a pojmový aparát než sociolingvistika.

Bylo by nespravedlivé, pokud bychom do lingvistické antropologie zařadili jen směry akcentující lidskou rozdílnost. Dialog relativismu a universalismu byl vždy hybatelem vývoje kulturní antropologie. Je proto třeba věnovat pozornost i obecným zákonitostem fungování jazyka, jeho biologickým základům, vývoji gramatiky nebo společenským podmínkám, které jsou součástí jazyka jako charakteristiky lidského druhu. Odpovídá to i jejímu původnímu postavení v rámci amerického systému obecné antropologie, kam vedle kulturní antropologie patřila i archeologie a fyzická antropologie. Role lingvistické antropologie však nemůže být ve vztahu k jiným oborům pouze pasivní, protože bez znalosti jazykové a kulturní diverzity, kterou nám lingvistická antropologie zprostředkovává, nelze hodnotit obecně platné hypotézy.

K proměně současné lingvistické antropologie dochází do jisté míry se změnou objektu zkoumání kulturní antropologie obecně. Předmět jejího studia se už dávno neomezuje na „primitivy“ nebo „lidové“ kultury. Metody kulturní antropologie lze uplatnit na jakoukoli lidskou skupinu, protože jim všem je společná existence kultury. Lingvistická antropologie v dnešním smyslu je pak především studiem fungování jazyka v jeho kulturním a společenském kontextu. Jejím zájmem není a nemůže být jen struktura jiných jazyků, studuje řečové chování a jeho vazby na kulturní představy a podmínky života svých nositelů. Vzhledem k tomu, že lingvistická antropologie usiluje uchopit jazyk v jeho úplnosti, ve všech vztazích s jeho prostředím a ve

všech lidských skupinách, jsme v pokušení říct, že „ryzí“ lingvistika je vlastně jen její součástí.

Knih je určena laickému čtenáři, přesto jsem nechtěl, aby se jednalo o pouhý výčet základních pojmů nebo ryze teoretický úvod. Cílem knihy je poskytnout pokud možno zajímavý a informativní přehled alespoň některých oblastí lingvistické antropologie a dát tak čtenářům možnost orientovat se v oborech a směrech, které s problematikou vztahu jazyka a kultury tak či onak souvisí. Rozhodl jsem se věnovat poměrně hodně prostoru obecné lingvistice, její historii a základním jazykovým strukturám. Těmto problémům jsou věnovány první dvě kapitoly. Třetí kapitola je věnovaná vývoji jazyka, jeho biologickým základům a historickým procesům, které ho formují. Čtvrtá kapitola pak představuje rozdělení světových jazykových rodin a jejich stručnou charakteristiku.

Hlavním otázkám lingvistické antropologie jsou věnovány poslední dvě kapitoly. V souladu s Hymesovou koncepcí představují dvě podoby vzájemného vztahu jazyka a kultury, jednu spojenou s jazykovou strukturou a druhou spojenou s rozdílnými normami používání jazyka. Byl bych rád, aby čtenář nebral rozdělení obsahu knihy příliš doslova. Jsem přesvědčen, že ve skutečnosti je třeba všechny problémy probírané v této knize chápat jako do jisté míry spojené. Doufám, že tato kniha tak pomůže čtenáři získat lepší představu o fascinující problematice, kterou se lingvistická antropologie zabývá.

Lingvistika: vývoj a metody

1.1 Historie

Představy o jazyce se rozvíjely od nejstarších dob, sloužily však kulturním, společenským a náboženským motivům, které byly v každé kultuře odlišné. Ostatně i moderní lingvistika se potýkala a potýká s různými pohledy na svůj smysl a cíl. Dějiny lingvistiky jsou proto vlastně dějinami celé řady různých pojetí, které byly často spojené s určitou ideologií, společensko-historickou situací a kulturou. Určit, kdy vznikla lingvistika, je z toho hlediska nejen nemožné, ale i zavádějící. Na jedné straně tak jakoby popíráme představy o jazyce u starších společností, na druhé straně se nám ztrácí specifičnost lingvistického zájmu právě toho období, které se vznikem lingvistiky spojujeme.

1.1.1 Neliterární společnosti

Není zvykem začínat dějiny lingvistiky a lingvistické antropologie u pravěkých nebo neliterárních společností, jak kvůli chybějící dokumentaci, tak proto, že teoretické a abstraktní postoje k jazyku se těmto kulturám často upírají. Alespoň náznakově stojí za to perspektivu dějin lingvistiky rozšířit. Chybějící doklady můžeme částečně kompenzovat srovnáním se současnými neliterárními etniky.

Absence písma se často považuje za překážku jakékoli lingvistické reflexe. Předstátní společnosti se považují za rovnostářské, zdá se tedy, že chybí důvod pro jazykovou stratifikaci a tím i zkoumání jazykové diverzity. Ve skutečnosti je jazyková reflexe významným kulturním, společenským a ideologickým prvkem celé řady „primitivních“ etnik. Na mnoha místech světa je multilingvismus běžnou normou

a jazykové rozdíly se používají k charakterizaci společenských skupin nebo vyjádření společenských vztahů. Jazykové schopnosti mnohdy bývají také základem individuální prestiže a rozhodují o úspěchu či neúspěchu politických ambicí. V mnoha kmenových společnostech se používají často velmi rozdílné jazykové varianty, které mají více či méně rozdílné funkce, jako například komunikace v přítomnosti tabuizovaných osob, formální řečnictví, recitace mýtů. A konečně bývá jazyk chápán jako zdroj posvátných sil, nástroj magie a náboženských rituálů.

Ukázku velmi reflexivního vztahu k jazyku představují například tajné a iniciační jazyky australských domorodců. Osvojit si tyto jazyky znamená naučit se nejen jazyk, který používá zcela jiné výrazy, ale také zcela jinou sémantickou stavbu, protože jeho pojmy jsou daleko obecnější než pojmy běžného jazyka. V případě australského iniciačního jazyku damin se novici musí naučit také jazyk se zcela odlišnou fonologií, která nemá obdobu nikde jinde na světě.

Míšení jazyků a jazyková interference je jevem dobře známým v jazycích tzv. jazykově exogamních společností, které jazyk chápou jako znak kmenové identity, třebaže způsob uzavírání sňatků je nutí znát několik jazyků najednou. Rovněž představy o vývoji jazyků nejsou vždy tak naivní, jak bychom u těchto společností předpokládali. Myšlenka, že jeden kmen kdysi v minulosti hovořil jiným jazykem nebo že v jazycích se kumulují jazykové odlišnosti, není ve společnosti, kde je jazyková diverzita jevem mnohem nápadnějším než ve společnosti naší (například v oblasti řeky Vaupés), zas tak překvapivá.

Pozornosti neuniká ani vnitřní stavba jazyků. Nativní lingvistika je jistě daleko méně systematická než lingvistika moderní a soustředí se jen na některé znaky, které se chápou jako emblematické pro danou skupinu. Jazyk taiap je například svými mluvčími i sousedními etniky chápán jako velmi těžký, protože rozlišuje „jazyk mužů“ a „jazyk žen“ (Kulick 1992, s. 64–66). Tento rozdíl nespočívá v odlišných morfologických, lexikálních nebo fonologických znacích, jako v mnoha jiných jazycích, ale jen ve formách první a druhé osoby. Podle Hymese si některé indiánské kmeny uvědomují některé fonologické kontrasty, například nosovost. Celkově ovšem můžeme říci, že je oblast „nativní lingvistiky“ prozkoumaná velmi málo.

1.1.2 Starověk a středověk

Starověk můžeme označit za období vzniku skutečné lingvistické vědy a středověk za období jejího víceméně kontinuálního pokračování. Starověká lingvistika dosáhla často překvapivých výsledků. Hlavní rozdíl mezi ní a její moderní obdobou je spíše v rozdílném zájmu, které odborné studium jazyka tehdy a nyní sleduje. Starověká a středověká lingvistika se soustředila především na popis jazyka či jazyků vlastní

(vyšší) kultury jako zdroje skutečných kulturních hodnot v protikladu k hodnotám barbarů a nižších vrstev, zatímco hlavním zájmem současných lingvistických oborů a zvláště lingvistické antropologie je srovnávání jazyků různých etnik a kultur či hledání společných jmenovatelů, nezávisle na prestiži, kterou tomu či onomu jazyku připisujeme.

K otázkám, které se objevovaly prakticky ve všech vyspělých kulturách minulosti, patřil význam jazyka a jeho dostatečnost pro porozumění skutečnosti. Motivy starověké a středověké lingvistiky byly často náboženské nebo souvisely se společenským statusem a ne každý jazyk si v očích středověkých a starověkých lingvistů odborný zájem vůbec zasloužil. Právě proto je ovšem nejstarší lingvistika velmi zajímavá jako ilustrace specifických jazykových ideologií, tedy souborů představ a hodnot spojených s jazykem, a často i jako originálních řešení otázek významu, interpretace, jazykové konvence a jiných otázek filosofie jazyka. Vzhledem k neobyčejně rozsáhlému poli, který starověká a středověká lingvistika představuje, se omezíme jen na některé zajímavosti, které umožňují udělat si představu o bohatosti lingvistické tradice v tomto období.

Přední Východ

Starověká Mezopotámie byla kulturou, kde došlo nejen ke vzniku písma, ale která také jako jedna z prvních cítila potřebu udržovat znalost jazyka, který vyšel ze všeobecného používání. Semitské národy Mezopotámie, Akkadové, Amorité, Babylónané a Asyřané, stavěly svou kulturu na dědictví Sumerů, hovořících výrazně odlišným jazykem. Její popis zanechaly ve velice obsáhlých bilingvních slovnících, věnovaly se i gramatickým paradigmátům, dochovaly se nám i izolované gramatické termíny. Podobně jako v právu nebo matematice dávala mezopotámská lingvistika přednost spíše konkrétním příkladům, vyjadřujícím abstraktní pravidla pouze implicitně, velká část mezopotámské lingvistiky proto měla zřejmě podobu ústně předávané tradice. Souběžné používání několika jazyků v liturgii nebo státní správě nebylo pro starověké předovýchodní státy ničím výjimečným, jak ukazuje podobný vývoj v Ugaritu nebo Chetitské říši. O skutečné lingvistice se však dá hovořit v celém starověkém Předním Východu spíše jen v uvozovkách.

Indie

První zemí, kde došlo ke zrodu skutečné lingvistiky, byla **Indie**. Když indoevropské kmeny dorazily ve 2. tis. př. n. l. do Indie, přinesly si s sebou formy náboženské poezie, ze kterých vznikly jedny z nejstarších známých „svatých textů“, Vědy. Vědy byly základem mocných obětních rituálů, které podle přesvědčení bráhmánů dokázaly ovlivnit vůli bohů, byly nástrojem Stvoření, stejně jako autoritativním pramenem indického náboženského práva. Důležitost Véd se odrazila ve významu,

který byl řeči přikládán. *Vák* (hlas, řeč, jazyk) se ve Védách objevuje jako bohyně, příležitostně ztotožňovaná se Sarasvatí, manželka Indry nebo Pradžápatiho, nesmrtelná, nekonečná, ta, jež dává lidem nesmírnou moc a činí z nich mudrce, bráhmány a ršie, matka bohů a Véd. Podle některých *bráhman* byla Vák po Pradžápatim prvním jsoucнем, které existovalo, po svém uvolnění prostoupila celým Vesmírem a teprve z jejího spojení s Pradžápatim vznikli ostatní bohové.

Jazyk Véd, tzv. védský sanskrť, záhy začal mizet z běžného užívání a snaha o jeho zachování vedla ke vzniku patrně prvního vědeckého popisu jazyka na světě. V 1. tis. př. n. l. vzniklo šest *védang*, oborů věnovaných zachování a porozumění Véd. Čtyři z nich byly věnovány studiu jazyka, *čandas* (prozódie, pramen některých objevných matematických koncepcí) *nirukta* (etymologie a sémantika, úzce související také s ontologickými spekulacemi o vztazích mezi slovními druhy), *vjākarana* (mluvnice) a *śikṣā* (fonetika a fonologie). Úroveň indické lingvistiky byla pozoruhodná. Indická lingvistika nepředběhla evropskou lingvistiku o staletí, ale o tisíciletí a zásadně ovlivnila i její vývoj v 19. a 20. století. Z indické lingvistiky se dodnes používají termíny jako *sandhi* nebo *bahuvrīhové* složeniny a některé teoretické otázky indické filosofie jazyka nás zajímají i dnes.

O významu lingvistiky ve starověké Indii svědčí i to, že indická abeceda je na rozdíl od evropské seřazena na přísně fonologickém principu, podle způsobu a místa artikulace. Indické písmo není hláskové, protože samohlásky vyjadřuje modifikacemi základní slabiky, a Indové v souladu s tímto principem nepovažovali za základní „atomy“ řeči fonémy, ale slabiky (*akṣara*), modifikované pomocí samohlásek (*svara*) a souhlásek (*vjañḍžana*). Jinak byla indická artikulační fonetika v zásadě podobná svému modernímu protějšku a dělila hlásky podle způsobu výslovnosti, místa artikulace, nazality, délky, melodického přízvuku, aspirace a znělosti. V gramatice se Indové zabývali derivací, ohýbáním, skládáním, morfofonologickými procesy na hranicích slov, slovními druhy i syntaktickými rolemi.

Nejslavnějším indickým gramatikem se stal **Pānini** ze 4. st. př. n. l. Podle pozdějších legend se mu během meditace v horách zjevil sám bůh Šiva v podobě Nataráđži, tančícího vladaře, a pomocí svého bubínku mu předal 14 řádek *Šivasútry*, věnovaných fonetice. Pāniniho gramatika *Aṣṭādhyāji* byla složená z téměř 4 tisíc sůter (aforismů), psaných abstraktním metajazykem a určených k doslovnému zapamatování. K pochopení vyžadovala komentář pozdějších autorů, z nichž nejvýznamnější byli **Kāṭjājana** a **Patañđžali**. Pokládá se za předchůdce generativní a transformační gramatiky a formálních jazyků.

Rozvoj indické lingvistiky nebyl samoúčelný. Mezi důvody, proč studovat lingvistiku, uvádí Patañđžali správnou recitaci Písem, zachování jejich čistoty, snadnější výuku jazyka a vyjasnění pochybností při interpretaci textů. Indičtí lingvisté začali velmi záhy řešit otázku vztahu mezi významem (*artha*, také motiv, příčina, hodno-

ta), obecnou kategorií (*akriti*) a konkrétním užitím (*dravja*). Poněkud záhadný termín představuje indický pojem *sphota*, neměnná podstata řeči, rozlišovaná na úrovni slabik, slov i vět. Podle některých badatelů se jednalo o metafyzický pojem, podle jiných o indické chápání rozdílu mezi emickou/mentální a etickou/fyziologicko-akustickou rovinou jazyka. Okrajově se věnovali i dialektickým jevům. Stejně jako Platón v Řecku řešili také otázky konvenčního nebo přirozeného vztahu slova a významu a některé další problémy interpretace. Současně s ryze náboženskými aplikacemi se rozvíjela i teoretická lingvistika a filosofie jazyka. Jazyk jako prostředek Zjevení studovala především škola **purva mīmāṃsā**, která oproti jiným náboženským směrům stavěla na ritualismu, autoritě Véd a jejich nestvořeném a neomylném charakteru. Védy jsou základem našeho poznání dharma, slovní svědectví (*śabda*) Véd proto mīmāṃsā považovala za nejvyšší zdroj poznání, na rozdíl od jiných filosofických směrů, které slovní svědectví považovaly jen za součást poznání empirického. Mīmāṃsā proto věnovala značnou pozornost teorii interpretace a sémantiky. Někteří, jako např. **Prabhākara**, se domnívali, že naše porozumění postupuje od celku k částím a význam každého slova závisí na celku, jehož je součástí (kontextualismus), zatímco **Kumārila Bhatta** věřil, že porozumění celku následuje až po pochopení jednotlivých slov, ze kterých je složený (kompozicionalismus). Indický učenec z 5. st. n. l. **Bhartrhari** zastával holistické stanovisko, podle kterého je výpověď vždy úplná a nedělitelná, gramatická a fonologická analýza je tedy jen užitečná fikce. Bhartrhari rozvinul rovněž teorii řečového aktu, složeného z konceptualizace, performance a interpretace, stejně jako dalších otázek jazyka a poznání. Řeč (*śabda*, také zvuk, slovní svědectví) měla pro Bhartrhariho stejně zásadní význam jako Logos na Západě. Jako **śabda-brahman**, jakási hudba sfér, byla řeč dokonce základem světa jako takového. Gramatika umožňovala „očistit“ řeč a přivést nás tak na cestu ke sjednocení s božskou podstatou řeči.

Krajně nominalistické stanovisko zastávaly naopak některé buddhistické směry. Jeden z největších filosofů mahájány, zakladatel školy madhjárika, buddhistický filosof **Nāgārdžuna** (asi 150–250 n. l.) v souladu s buddhistickou naukou o pomíjivosti (*anitja*), bezpodstatnosti (*anātman*) a závislém vzniku (*pratītyasamutpāda*) odmítal veškerou reifikaci a pojmová rozdělení, které provádí jazyk. Podle jeho filosofie lze zdánlivě jasná jsoucná rozložit na nižší složky, vše prochází změnou, vše se odehrává ve vzájemných vztazích, nic nemá identitu samo o sobě. Pojmy jako totožnost a rozdílnost jsou falešné, pojmy a entity jsou pouze abstrakce skutečnosti povýšené na skutečnost samu (*dr̥ṣṭi*). Nāgārdžuna proto odmítl všechny čtyři způsoby evaluace výroku z hlediska indické logiky (ano; ne; ano i ne; ani ano, ani ne) a za pravou podobu skutečnosti označil Prázdno (nepopsatelnost, *śūnyatā*). Řada představ „relativistické“ východní mystiky inspirovala také západní lingvisty, například T. Givóna nebo B. L. Whorfa.

Práce indických gramatiků měla nemalý význam pro rozvoj indické kultury. Je třeba si uvědomit, že nejstarší podobu tzv. klasického sanskrtu známe právě z preskriptivních gramatik indických lingvistů a že není zcela totožný s védským sanskrtem ani jazykem eposů, které vznikly před jeho kodifikací. Kodifikovaný, posvátný jazyk oddělil vzdělané Indy od nevzdělaných barbarů, *mléčchů*, a díky účtě, kterou si sanskrt vydobyl, nahradil postupně lidovější dialekty (tzv. *prakrty*), které se používaly v oficiálních dokumentech ještě v Ášókové době. Stal se nástrojem vysoké kultury, libující si v přesných klasifikacích i barokních slovních hříčkách, a jako privilegovaný jazyk hinduismu a částečně i buddhismu se rozšířil daleko za hranice Indie. Sanskrt byl spojován především s vyššími společenskými vrstvami. Méně prestižní dialekty se používaly například k charakteristice postav divadelních her nebo v nižších literárních žánrech. Jediným jazykem kromě sanskrtu, který těžil z tradice indické gramatiky, tak byla dlouhou dobu jen tamilština, kodifikovaná v monumentálním díle *Tolkāppiyam*. Starověká Indie se stala zemí několikanásobné diglosie a tato situace v ní přetrvala do jisté míry dodnes. Není divu, že vnímání jazykových rozdílů bylo spíše společenské a morální než etnické, jak ukazuje například popis jednoho krále z díla kašmírského historika 12. století:

„Takto tento král, který nemluvil jazykem bohů, ale sprostým nářečím, které se hodí pro opilce, ukazoval, že pochází z rodiny paličů kořalky.“

Čínská lingvistika

Ve srovnání s Indií je čínská lingvistika na Západě známá mnohem méně. Vývoj čínské lingvistiky byl značně ovlivněn jednoduchou morfologií čínštiny a logografickým charakterem čínského písma. Přestože fonologické principy byly odhaleny poměrně záhy (zřejmě i pod vlivem Indie), daleko více se v čínské lingvistice prosadila práce lexikografická. Stejně jako v Indii se i v Číně první lingvisté zabývali analýzou a popisem kanonických spisů, což byl požadavek zvláště naléhavý po několika katastrofách, které postihly čínskou filosofii při vzestupu a pádu dynastie Čchin. Plodem čínské filologie byla například čínská encyklopedie *Erja*, překládaná jako „Přiblížení ke správnosti“, srovnávací slovník regionálních jazyků a dialektů *Fangjan*, rozbory čínských znaků nebo encyklopedie vysvětlující významy slov pomocí podobně znějících výrazů (praxe podobná řeckým etymologiím).

Čínská filosofie jazyka, podobně jako řecká nebo indická, oscillovala mezi reifikací vztahu pojmenování a úplným rozbitím logické stavby jazyka. Konfuciánská filosofie zdůrazňovala morální závazek spojení mezi slovem a realitou. Odkaz na konstitutivní roli jazyka lze nalézt už v pracích samotného Konfucia. V situaci společenského chaosu Období válčících států hlásal „nápravu jmen“ (*čeng-ming*), prosazování racionality a uvádění věcí do řádu podle jejich pravých podstat. Konfuciáni

de facto ztotožňovali „jména“ se společenským řádem. Lidé se měli chovat tak, jak implikovala jejich kategorie, „otec jako otec, syn jako syn“.

Část čínských filosofů vytvořila směr, který se snažil přiblížit k podstatě jazyka, podobně jako řečtí eleaté pomocí paradoxů, tzv. „školu jmen“. Na Západě se proslavil čínský filosof **Kung-sun Lung** (325–250 př. n. l.) svou obhajobou tvrzení, že bílý kůň není kůň (*pai-ma fei ma*). I když v tomto paradoxu vidí někteří badatelé projev struktury samotné čínštiny, jedná se do jisté míry o obecnější sémantický problém. Podstata Kung-sunova argumentu spočívá v tom, že výrazy „bílý kůň“ a „kůň“ nemají stejný význam, tj. nejsou libovolně zaměnitelné.

Taoisté zdůraznili na rozdíl od konfuciánů nepopsatelnost a nepojmenovatelnost podstaty reality, neboť podle slavné Knihy o Tau a Ctnosti, „Tao je věčné a beze jména“. Jedním z prvních čínských filosofů, který jasně položil filosofické otázky o jazyce, byl **Čuang-c'**, vedle legendárního Lao-c' asi nejznámější představitel taoismu. Obsah jazyka (tzv. *pohárových slov*) vnímal jako plynoucí, nestálý a přizpůsobující se situaci. Dávno před slavnou metaforou žebříku, který odhodíme po dosažení cíle, mluvil o slovech jako o vrších, na které se zapomene, když je ryba chycena.

Arabská a židovská lingvistika

Tak jako v případě Indie je i u židů a muslimů zájem o jazyk inherentně přítomný v samotném náboženství. Stvoření slovem, Adamovo pojmenování živých tvorů, příběh o babylónské věži, zjevení na Sinaji, knihy soudu nebo poezie Koránu jsou jen některé momenty, které ovlivnily náboženskou představivost generací věřících. Stejně jako Indové i židé a muslimové mají posvátný jazyk, který je třeba chránit před zapomením. Podobně jako Indové také obě tato abrahámovská náboženství zakládají své právo na interpretaci zjevených textů a stejně jako oni také vytvořila vlastní teorii jazyka. Těsná souvislost lingvistiky, hermeneutiky a studií náboženských textů ostatně ovlivňovala i evropskou kulturu a inspirovala i mnohé autory 20. století.

Židovský postoj k jazyku ovlivnila existence svatého písma v hebrejštině, která je však již velmi záhy používána současně s mnohem rozšířenějšími jazyky – aramejštinou a později řečtinou a hebrejštinou, a jako živý jazyk posléze zaniká. První gramatické poznámky je možné najít už v Midraši a Talmudu mezi 2. a 6. stoletím. Největší rozvoj však čekal židovskou lingvistiku až mezi 9. a 14. stoletím a byl do značné míry závislý na arabských vzorech. Své arabské učitele ovšem v jedné oblasti předběhla, a to v systematickém srovnávání semitských jazyků. Židovští učenci ostatně museli během svého života ovládnout hned tři semitské jazyky, arabštinu, hebrejštinu a aramejštinu.

Těsná souvislost mezi jazykem a náboženstvím existuje rovněž v mladším abrahámovském náboženství, v **islámu**. Korán je muslimy považován za přímý záznam

zjevení, kterého se Muhammadovi dostalo, koránské zjevení proto obdařilo posvátným charakterem samu arabštinu. Motivy arabské lingvistiky byly proto od samotného začátku výrazně náboženské a nacionální.

Arabská lingvistika se začala rozvíjet z obavy, že kontakt s cizinci porušuje čistotu arabštiny (tzv. *lahz*) a ohrožuje správné čtení Koránu. Nejslavnějším gramatikem arabštiny se paradoxně stal Peršan, Amr ibn Uthmān ibn Qanbar, nazývaný **Sibawajhí** (760–796), autor knihy *al-Kitāb fi an-Nahw* (Kniha o gramatice). Sibawajhího motivací bylo především umožnit správné porozumění Koránu i nearabům. Bývá srovnáván s indickým gramatikem Pāninim, především pro podrobný popis arabské fonetiky a rozlišení hlásek a fonémů.

Úzce lingvistické hledisko nebylo jediné, které se v rámci islámské kultury zabývalo jazykem. Studium jazyka se objevilo rovněž v kontextu studia literární kritiky, rétoriky a základů právních věd (*usūl al-fiqh*). Zvláštní roli hrála v oblasti studia arabštiny beduínská poezie, jediná oblast umění, o které mohli Arabové říci, že je ryze arabská. Jednalo se i o významný pramen, který se používal k osvětlení smyslu hadíthů a Koránu. Protože Korán je jeden z nejvýznamnějších pramenů islámského práva, musela být každá stránka koránského textu detailně popsána a jeho interpretace postavena na spolehlivé teoretické základy. Islámská věda proto již záhy rozvinula vlastní hermeneutiku a stanovila zásady, kterými se měla interpretace Koránu ubírat, podobně jako to učinila věda židovská. Tento právní zřetel ovlivnil pohled na jazyk a komunikaci, která nezdůrazňovala čistě referenční funkce jako západní logika, ale především potřebu porozumět záměrům mluvčího. Struktura arabštiny se v některých případech stala také základem útoku na řeckou logiku, která podle svých kritiků nepředstavovala univerzální formát pro naše myšlení a fungování světa.

Filosofie jazyka se promítla i do jednoho z významných sporů islámské teologie, sporu o Boží atributy. Může mít absolutní, jedinečný a v islámu výrazně neantropomorfní Bůh oči, tvář, může slyšet, vstávat, tak jak je to popsáno v Koránu? Část učenců se domnívala, že se jedná pouze o metafory (*madžás*), které je třeba odlišit od doslovného významu (*haqíqa*). Proto je při jakékoli interpretaci nutno znát i kontext, díky kterému je můžeme rozlišit. Jiní, například Ibn Tajmíja (jeden z inspiračních pramenů moderního islámského fundamentalismu), naopak trvali na doslovném chápání. Rozlišovat metaforu a doslovný význam podle jeho pojetí nemá smysl, protože význam závisí na kontextu v obou případech (Ali 2000, s. 111). Naše neznalost vyšší reality nám neumožňuje pochopit, co je výroky o Božích attributech míněno, musíme je proto bez dalších otázek brát tak, jak jsou (*bi lá-kaiifa*).

Počátky evropské lingvistiky

Kořeny zkoumání jazyka v Evropě, tak jako mnoha jiných oborů, sahají ke starověkým Řekům. Jejich náboženský postoj k jazyku byl spíše odtažitý. Mytologie vytvořené básníky se nepovažovaly za zcela důvěryhodné a věštecké výroky slavné Pýthie byly spíše záhadné metaforické obrazy, jež tvořila mysl samotné věštkyňe pod vlivem božského opojení. Na rozdíl od islámské, židovské a indické filosofie se Řekové nezabývali náboženskou hermeneutikou, protože žádnou svatou Knihu neměli, a to ovlivnilo i směřování jejich lingvistického a filosofického zájmu.

Řecká kultura někdy bývá charakterizována jako kultura vizuální. Politický život řecké polis si ovšem mistrné zvládnutí jazyka žádal a Řekové brzy rozvinuli rétoriku, jež se stala jedním z nejdůležitějších oborů po celý starověk a středověk. Rétorická zkušenost ovlivnila i vývoj řecké filosofie, především metodami přesvědčování, přestože filosofie sama se k rétorice stavěla často odmítavě. Pravým zdrojem poznání měl být *logos* (řád, rozum, slovo). Tato ambivalence jazyka a rozumu se stala pro řecké myšlení do jisté míry charakteristická. Eleatům stačil výklad pojmu bytí, *ὄν*, k odmítnutí veškerých smyslových intuicí, které o světě máme, především představy pohybu, rozmanitosti, změny a neexistence (sloveso *být* přitom v mnoha jazycích chybí), určité jazykové konvence se tak současně ukázaly jako falešné. Jejich závěry obrátil jiný filosof a slavný rétor, Gorgiás z Leontín, který se proslavil názorem, že „*nic není; i kdyby bylo, člověk by je nemohl uchopit; i kdyby je uchopil, nemohl by je sdělit a vysvětlit druhým*“.

Toto prohlášení je o to paradoxnější, že sám Gorgiás je jako slavný řečník znám řadou výroků vychvalujících řeč a její nesmírnou moc. Řeč může v ostatních vyvolávat smutek nebo štěstí, může je přesvědčovat a ovládat, nemůže ale předávat stejný kognitivní obsah, tak jako nikdo nemůže být ve stejném vnitřním stavu jako jiný člověk. Tento postoj se stal inspirací i pro pozdější skeptické filosofy. Jeden proud řecké filosofie se tak hned od počátku stavěl k poznání i k jazyku odmítavě, zatímco druhý v něm viděl jen nástroj k proniknutí k hlubší podstatě pravdy.

Tento pohled na jazyk ovlivnili především dva filosofové, Platón a Aristotelés. V dějinách lingvistiky je **Platón** znám především svým dialogem **Kratylos**, ve kterém řeší otázku, na jakém základě hypotetický stvořitel jazykových konvencí („Zákonodárce“) určil vztah formy a významu, zda na základě *fyse* (přirozenosti) nebo *these* (dohody). Platón srovnával vzájemné podobnosti slov a souvislosti mezi hláskami a významem, aby nakonec došel k závěru, že přirozený vztah sám o sobě nemůže k vysvětlení významu stačit. Poučením nám podle Platóna nemají být jména, ve kterých se původní Zákonodárce mohl zmýlit, ale věci samy, přesněji, věčné „věci o sobě“, univerzálie. Jeho názor na univerzálie ovlivnil celý další vývoj filosofie. Z dnešního pohledu se zdá, že Platónovy univerzálie jsou de facto jazykové pojmy, kterým je připsána reálná existence. Platónovým řešením problému poznání, pod-

le dialogu Menón, byla představa, že čisté formy poznání jsou nám vrozené, jež je v podobě „platónské otázky“ v lingvistice živá dodnes.

Aristoteles sice část Platónovy nauky o univerzálních odmítl, jeho filosofie a především systematizace kategorií poznání je však rovněž známá úzkou souvislostí s jazykovou strukturou řečtiny. Podle některých názorů Aristoteles ani nechtěl vytvořit univerzální logiku jako něco odlišného od jazyka. Otázka, nakolik závisí naše pojmy na jazyce, kterým mluvíme, prakticky neexistovala, protože vzorem byla Aristotelovi pouze řečtina.

Logika (dialektika), rétorika a gramatika proto představovala po celý starověk a středověk úzce spojené oblasti. Například stoikové řešili otázky jazyka, včetně rozdělení slovních druhů, pod hlavičkou dialektiky a rétoriky. O skutečné lingvistice máme doklady až dlouho po vzniku filosofie, rétoriky a estetiky a její role byla spíše pomocná. Řecká lingvistika se rozvíjela v těsné souvislosti s literární kritikou. Rozvoj řeckého myšlení vytvořil impozantní literární korpus, který se stal zdrojem hrdosti Řeků na vlastní kulturu a určitou sebedefinicí jejich civilizace. Sjednocení Řeků makedonským králem Filipem a šíření řečtiny na Východ v důsledku obchodních spojení a Alexandrových výbojů dal základ nové formě řečtiny, tzv. *koiné*. Starší literární památky, především homérské eposy z předklasické doby, se tak staly jazykově problematické a vyžadovaly odbornou analýzu. Kromě specificky lingvistických otázek proto řečtí gramatici řešili i otázky stylistiky a metriky, rétorických figur a filologie. Techné grammatiké, připisovaná Dionýsiu Thráckému, zřejmě jedna z prvních řeckých gramatik, spadá až do období druhého století před naším letopočtem a byla explicitně věnována praktickému porozumění básnických a jiných literárních děl.

Řekové se zajímali o dialekty řečtiny a její historické stupně, ale o jazyky jiných národů („*brebtajících*“, tj. barbarů) nejevili Řekové příliš velký zájem. Hérodotos se sice dotkl otázky jazykové klasifikace etnik, například vztahů mezi jazyky Kárů a Kaunů, jinak se však Řekové o jiné jazyky téměř nezajímali a případy řeckých vůdců, kteří ovládali cizí jazyky (Themistoklés, královna Kleopatra), byly spíše výjimky hodné historického zaznamenání.

Jazyková sebestřednost řecké kultury je o to překvapivější, že pro mnohé z pozdních řeckých filosofů, jako byl Zenón z Kitia, nebyla řečtina nativním jazykem. V případě **Říma** byla situace alespoň zpočátku jiná. Na rozdíl od Řeků byla znalost minimálně dvou jazyků, latiny a řečtiny, podmínkou opravdové vzdělanosti. Cílem bylo dokonalé zvládnutí obou jazyků, dnes bychom řekli rovnovážný bilingvismus, i když se tato snaha omezovala na nejvzdělanější vrstvy a postupem času se od ní ustupovalo. Někteří Římané považovali vlastní jazyk za barbarš्टější než byla řečtina, zatímco pro jiné se právě proto vyznačovala větší jasností a opravdovostí. Pozornosti neunikly ani jiné italské jazyky, například etruština, třebaže práce latinských

autorů (mezi jinými římského císaře Claudia) věnovaných tomuto jazyku se nám nezachovaly.

Originální popis latiny zanechal Marcus Terentius Varro, pozdější latinské gramatiky však byly mnohem více vázané na řecké vzory a pedagogické účely. Právě tato díla ovlivnila středověkou lingvistiku, nejprve Donatova *Ars Grammatica*, později díla Prisciana z Caesareje. I když středověk znamenal rozšíření antické vzdělanosti mezi národy hovořícími celou řadou nových jazyků, na obrat k jazykové komparatistice rozšíření pole působnosti si lingvistika musela dalších několik století počkat. Za posvátné jazyky, hodné odborného zájmu, se považovaly pouze latina, hebrejšтина a řečtina. Právě těmito jazyky podle středověkého učence Isidora ze Sevilly sepsal Pilát nápis nad Ježíšovou hlavou. Za nejstarobylejší pokládal hebrejštinu, za nejmeloďičtější a nejkrásnější řečtinu, obecně srozumitelnou se však stala na Západě pouze latina, která na dlouhá staletí zůstala prakticky jediným jazykem evropské vzdělanosti.

Teorie Platóna, Aristotela a stoiků našly své pokračování ve středověké scholastice a spor realistů a nominalistů o metafyzickou podstatu jazykových kategorií se odrazil i v jazykovém zkoumání. Realisté viděli v gramatické struktuře jazyka obraz ontologické podstaty světa. To vedlo k představě univerzální gramatiky, skryté ve všech jazycích světa. Jedním z prvních učenců, který se myšlenkou univerzální gramatiky zabýval, byl znalec asijských jazyků Roger Bacon. Na myšlenku univerzální gramatiky pak navázali **spekulativní gramatici** a **modisté** ve 13. a 14. století. Jejich teorie však brzy ztratily popularitu díky nominalistům, podle kterých se gramatické, mentální a objektivní kategorie vzájemně neshodovaly. Proti scholastické tradici se postavili rovněž humanisté, kteří považovali středověkou latinu za barbarskou a jejichž cílem bylo osvojení elegantního latinského stylu a rétorických dovedností po vzoru římských klasiků, zbavené středověkých komentářů a bezcenných scholastických spekulací.

1.1.3 Novověk

Z krátkého přehledu starověké a středověké lingvistiky je možné pochopit, proč se srovnávání jazyků ve starověku a středověku příliš nepěstovalo. Tyto civilizace byly převážně kulturami jednoho jazyka, který byl odznakem vyšších vrstev a strhával na sebe většinu pozornosti. Méně prestižní jazyky a dialekty si někdy získaly místo v umělecké nebo společenské funkční specializaci, systematický zájem o cizí jazyky však neodpovídal centralistické, univerzalistické a hierarchické vizi středověkého světa. Literatura v domácích jazycích se omezovala jen na některé žánry, případně bývala opatřena obhajobou vysvětlující, proč autor nepoužil latinu, jako